

Беляков О. О.,

Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО МОДЕЛЮВАННЯ РОЗЩЕПЛЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ (КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджуються особливості художнього моделювання розщепленої особистості крізь призму когнітивної поетики. Розглянуто основні передумови існування розщепленої особистості. Методи когнітивної поетики (концептуальна метафора, концептуальна інтеграція, теорія можливих світів) екстраполюються на образи персонажів художнього твору для виявлення механізму розщепленого стану свідомості. Матеріалом дослідження послужили оповідання Е. Хемінгвея, Дж. Джойса, Дж. Брейна, В. Фолкнера.

Ключові слова: розщеплена особистість, художнє моделювання, концептуальна інтеграція, концептуальна метафора, теорія можливих світів.

В статье рассматриваются особенности художественного моделирования раздвоенной личности на основе методов когнитивной поэтики. Анализируются общеметодологические и конкретно-научные предпосылки анализа. Описан потенциал использования теорий когнитивной метафоры, концептуальной интеграции и теории возможных миров для изучения художественных моделей раздвоенной личности на материале рассказов Э. Хемингуэя, Дж. Джойса, Дж. Брейна, В. Фолкнера.

Ключевые слова: раздвоение личности, художественное моделирование, концептуальная интеграция, концептуальная метафора, теория возможных миров.

The essay deals with the peculiarities of artistic modeling of a split personality in fiction. The major prerequisites for the existence of a split personality (literary, philosophical, psychological) have been studied. The methods of cognitive poetics (conceptual metaphor, conceptual integration, theory of the possible worlds) are extrapolated onto the specific characters of a literary discourse to reveal a split state of their personality. The material of the research includes short stories by E. Hemingway, J. Joyce, J. Braine, W. Faulkner.

Key words: split personality, artistic modeling, conceptual integration, conceptual metaphor, theory of possible worlds.

Поняття “модель” і “моделювання”, як відомо, широко використовується в гуманітарних науках. Не вдаючись в теоретизування по цій складній проблемі, далі виходитимемо з широкого і вузького трактування поняття “моделювання”. Широке трактування припускає тотожність понять “моделювання” і “віддзеркалення”. Останнє відоме в практиці естетичного і літературно-критичного аналізу.

Вузьке розуміння терміну “моделювання” пов’язано передусім зі світом “суб’єктивної реальності” людини. В даному випадку мається на увазі процес створення естетичної моделі, тобто відтворення за допомогою мовних засобів явища, безпосереднє спостереження за яким і опис якого є складним або взагалі нездійсненним.

Іншими словами, “художня модель” письменника – це не що інше, як його власна естетична версія складного феномена суб’єктивного світу людини. Використовуючи ресурси мовної системи для репрезентації, наприклад, процесів людської психіки, автор створює їх естетичний аналог, який, із його точки зору, максимально наближений по своїх структурно-семантичних характеристиках до реального стану речей.

Процес художнього моделювання поєднує в собі як логічний (інтелектуальний), так і образний (емоційний) аспекти. На основі життєвого і естетичного досвіду у свідомості автора художнього твору формується загальна (первинна) понятійна модель, яка, у свою чергу, “перекодовується” у вторинну художню модель. Для письменника кодом виступає мова художньої літератури як семіотична система (Ю. М. Лотман, З. Я. Тураєва, О. М. Мороховський). При цьому процес художнього моделювання є засобом не стільки інтелектуального, скільки емоційного самовираження творця, який в своїй моделі неминуче відтворює як предмет пізнання, так і себе, як такого, що пізнає.

Звичайно, поняття “модель” не вичерпує створений письменником образ, але воно може слугувати зручним інструментом для дослідження авторських версій станів або явищ, в яких людина (персонаж твору) “втрачає свою завершеність і однозначність” [1].

Передумови і підґрунтя для дослідження художньої моделі розщепленої особистості (далі РО) можна розглянути у кількох площинах: філософській (на зміну картезіанським поглядам про цілісність особистості з’явилася ідея про існування розщепленого “Я”, тобто такого, що ділиться на “Я” – суб’єкт і “Я – об’єкт”, неузгодженість яких призводить до кризи ідентичності [8, с. 96]; психологічній (теорії З. Фрейда, К. Юнга, Ж. Лакана, Ю.Крістєвої); постструктуралістській (ідеї Ж. Дерріда); літературознавчій (використання М. Бахтіним поняття меніппеї на позначення “незвичайних станів людини” [1]. Дотично до проблеми розщепленої індивідуальності є концепції “психологічного двійництва” [4] і “акцентуованої мовної особистості” [2].

Підкреслимо, що художня модель РО може мати різні модифікації в залежності від періоду розвитку літератури, художнього методу і літературного напрямку, естетичної платформи письменника і жанру конкретного твору.

Дослідження художнього моделювання РО ускладнюється тим, що сама природа художності обумовлює і визначає характер РО. Дещо спрощуючи стан речей, можна стверджувати, що “розщепленість” є онтологічною характеристикою художнього твору. Згадаємо, слід за Ю. С. Степановим, про розшарування авторського “Я” на героя, на розповідача про героя, на автора-оповідача (і іноді ще і далі) або про наявність розбіжності (“щілини”) між екстенсіоналом актуального світу і інтенсіоналом можливого світу художнього дискурсу [6, с. 22, 30].

Нові можливості дослідження естетичної версії РО відкриває когнітивна поетика. Як відомо, ця наука спрямована, з одного боку, на пошуки інтегрованої методики концептуального аналізу художнього тексту, а з іншого, – на розкриття формування та функціонування окремих художніх прийомів [3].

Процес розщеплення особистості в художньому творі може відбуватися, як вважає британська дослідниця К. Еммот, у трьох головних напрямках: розщепленість в свідомості одного суб'єкта ("голос" або "частина" свідомості одного персонажа конфліктує або дискутує з іншим "голосом" або "частиною" свідомості цього персонажа); розщепленість особистості як діалог між "тілом" (фізичною оболонкою) персонажа і його свідомістю; розщепленість особистості, яка втілюється в різних фізичних подобах, кожна зі своєю власною (індивідуальною) свідомістю [10, с. 161-171]. Ми будемо називати ці три типи РО, відповідно, інтрасуб'єктивним, екстрасуб'єктивним і інтерсуб'єктивним.

Перед тим, як перейти до аналізу ілюстративного матеріалу, зазначимо, що, по-перше, ми залишимо останній різновид РО поза увагою, оскільки певні аспекти когнітивного аналізу РО на матеріалі повісті Р. Стівенсона "Химерна пригода з доктором Джекілом та містером Гайдом" ("The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde") були висвітлені у вищезгаданій статті К. Еммот.

По-друге, оскільки наше дослідження має пропедевтичний характер, ми вирішили обмежитись аналізом літературних зразків, які є відомими у практиці інтерпретації художнього тексту.

Проаналізуємо екстрасуб'єктивну РО ("Body-Mind") на матеріалі оповідання В. Фолкнера "Каркасонне" ("Carcassonne"). Цей компактний і важкий для сприйняття твір є "об'єктивним корелятом" (термін Т. С. Еліота) психологічного стану анонімного персонажу, конфлікту між духом, натхненням, мрією, бажанням "to perform something bold and tragical and austere" [15, с. 236] і плоттю, тобто реальністю, яка стримує і унеможливує реалізацію його прагнень. Як результат цього протиріччя, вершикою чекає лише "shimmering nothingness" [15, с. 236].

Можна допустити, що в свідомості читача, який сприймає цей художній твір, активізується концептуальна метафора **THE BODY IS A CONTAINER**. Принагідно вкажемо, що піддрунтям дослідження послужили праці, в яких концептуальна метафора розглядається як інструмент когнітивної поетики [9, с. 98-109; 13, с. 105-119]. Дійсно, головний персонаж фолкнерівського оповідання є розщепленою особистістю. Тіло героя є лише крихкою оболонкою, яка залежить від зовнішніх обставин і потреб. Іншими словами, вона є своєрідною в'язницею, яка перешкоджає новим духовним зверненням, обмежує і стримує їх. Реалізація внутрішнього "Я" головного героя відбувається лише за рахунок втрати фізичної оболонки, а саме, в його мареннях і снах.

Матеріал дослідження свідчить про те, що теорія концептуальної метафори може бути застосована при інтерпретації таких художніх творів, де має місце взаємодія різних (часто протилежних) векторів свідомості і фізичного стану. Доречним, в зв'язку з цим, навести приклад з роману Дж. Брейна "Шлях нагору" ("Room at the Top"). Джо Лемптон, головний персонаж твору, з огидою ставиться до свого візаві, яким є він сам:

I hated Joe Lampton, but he looked and sounded very sure of himself sitting at my desk in my skin [14, с. 236].

Характерно, що розщепленість свідомості Джо маркується зміною настрою. Коли Джо дізнався про смерть Еліс, він демонструє свою байдужість, коментуючи подію від імені третьої особи:

"I expected it", Joe Lampton said soberly, "she drove like a maniac" [14, с. 236].

Проте, коли Джо дізнається про деталі трагедії, він висловлює свою реакцію за допомогою першоособового оповідача:

"Jesus Christ, I said "Jesus Christ" [14, с. 236]

Отже, функція метафори контейнера полягає в тому, щоб продемонструвати взаємодію між різними версіями "Я" в свідомості персонажа. При цьому одне "Я" може мати функцію контейнера для іншого "Я" (приклад з роману Дж. Брейна "Room at the Top"), або перебувати у середині тілесної оболонки (приклад з оповідання В. Фолкнера "Каркасонне") персонажа.

Розглянемо далі інтрасуб'єктивну РО на прикладі оповідання Дж. Джойса "Евелін". Художня модель РО героїні цього психологічного твору є результатом взаємодії можливих світів.

Евелін потерпає від жорстокого та принизливого ставлення батька. Перед нею постає можливість вибору: залишитися у рідній оселі і завжди бути жертвою батькових образ, чи "плисти" на зустріч щастю з людиною, яка, їй здається, буде піклуватися про неї і відкриє перспективи нового, щасливого життя. Кульмінаційним моментом оповідання є перебування Евелін на пристані у стані невизначеності і психологічного "паралічу". Застосовуючи теорію можливих світів [11, с. 130-132; 13, с. 136-141], можна виявити динаміку і структуру розщепленої свідомості дівчини.

До знайомства з Френком Евелін живе в світі жорстокості і самопожертви (Світ знань 1). Знайомство з Френком означає появу нових знань про інше, краще життя (Світ знань 2).

She was about to explore another life with Frank. Frank was very kind, mainly open-hearted. She was to go away with him by the night boat to be his wife and to live with him in Buenos Ayres where he had a home waiting for her. [17, с. 65]

Разом із набуттям нових знань з'являються нові бажання і наміри, які мають подвійну семантику: з одного боку, Евелін готова тікати і залишити оселю заради кохання, а з іншого, дівчина відчуває відповідальність за життя батька та менших сестер та братів.

Евелін усвідомлює, що її майбутнє є разом з коханим. Не дарма вона називає Френка "savior" (Світ бажань 1). В той самий час, Евелін хоче залишитись з батьком (Світ бажань 2).

Her father was becoming old lately, she noticed; he would miss her. Sometimes he could be very nice. [17, с. 64].

Евелін зіткнулася з альтернативою: або духовна і фізична деградація (Світ намірів 1) або зміна життя на краще (Світ намірів 2). Її неспроможність розв'язати цю проблему підкреслюється тим, що протягом усього оповідання героїня залишається пасивною: в тексті немає інформації про те, як Евелін збирає речі і вирушає до пристані.

Теорія можливих світів, таким чином, дозволяє не лише розкрити механізм моделювання РО Евелін, яка перебуває в стані духовного паралічу, а й встановити роль і питому вагу трьох чинників її свідомості: знань, намірів і бажань. Теорія можливих світів, як бачимо, стає ефективним засобом інтерпретації у таких художніх творах, де персонаж існує в двох світах: реальному і уявному, гіпотетичному.

Проаналізуємо інтерпретативний потенціал ще однієї методики, яка широко використовується при аналізі художнього твору крізь призму когнітивної поетики – теорію концептуальної інтеграції. На наш погляд, застосування цього підходу до вивчення художньої моделі РО може бути виправданим, якщо художній твір:

- містить зіткнення або зміну різних перспектив (фокалізацій);
- передбачає мисленнєвий читачський досвід читача [5, с. 605], який динамічно змінюється в процесі читання твору;
- дозволяє декодувати приховане значення (підтекст) на підставі інтеграції власного знання з новою інформацією [5, с. 606].

Запозичуючи методику британської дослідниці Е. Семайноу (Elena Semino) [12, с. 113-119], прокоментуємо концептуальну сітку оповідання Е. Хемінгвея “Кішка під дощем” (“Cat in the Rain”):

В контексті даного нарративу ВИХІДНИМ ПРОСТОРОМ 1 є сценарій, в якому чоловік ставиться до своєї дружини із холодною байдужістю. ВИХІДНИМ ПРОСТОРОМ 2 є сценарій, за яким бездомна і безпритульна кішка опинилася під дощем. ПОРОДЖУВАЛЬНИЙ ПРОСТІР є, як твердять когнітологи, абстрактним сценарієм, який формується з елементів спільних для двох вихідних ментальних просторів [5, с. 604-605]. В оповіданні відсутність розуміння з боку чоловіка і бездомність кішки означає для жінки пошук тепла і піклування. Жорстокий світ в оповіданні представлений чоловіком героїні і дощем, які не приносять втіхи ні жінці, ні кішці. Притулком для жінки може стати любов і розуміння, а для кішки – її потенційний власник.

Четвертий, ЗМІШАНИЙ ПРОСТІР, є результатом злиття матеріалу двох вихідних просторів у єдиний сценарій, який ґрунтується на відповідності між елементами двох вихідних і породжувального просторів. Саме в межах ЗМІШАНОГО ПРОСТОРОУ можна зрозуміти характер РО героїні оповідання Е. Хемінгвея.

Розщепленість свідомості жінки, яка ототожнює себе з кішкою під дощем, є очевидною. Зовсім не випадково вона, повернувшись до готелю, сідає перед дзеркалом і дивиться на себе, немов би, збоку. Віддзеркалення її зовнішності є дружим “Я” героїні, що прагне кохання. ЗМІШАНИЙ ПРОСТІР є “емергентною структурою” [10, с. 115]: сигналів про невідомі поведінку жінки в майбутньому відсутні у попередніх ментальних просторах. Лише у ЗМІШАНОМУ ПРОСТОРОІ проблематичність подальших вчинків героїні стає зрозумілою. Справді, в свідомості читача виникають питання: пошуки кішки були миттєвою примхою? Сцена непорозуміння між чоловіком і його дружиною була лише епізодом, або наслідки її слід чекати пізніше? Кішка, яку вносить покоївка за дорученням господаря готелю, є тою самою кішкою, яку бачила жінка крізь вікно? Сумнів щодо стверджувальної відповіді на це питання висловив Р. Шолес. Якщо це так, то розщепленість свідомості жінки між тим, ким вона є, і тим, ким вона бажає стати, набуває фарсового характеру.

Сформулюємо висновки:

1. Когнітивні теорії концептуальної метафори, концептуальної інтеграції і теорії можливих світів мають безпосереднє відношення до аналізу особливостей художнього моделювання розщепленої особистості.

2. Кожна з вищезгаданих теорій допомагає виявити семантику РО, сприяючи тим самим кращому усвідомленню читачем задуму автора і засобів його реалізації.

Перспективою подальшого дослідження є з'ясування взаємодії вищезазначених когнітивних методик аналізу у конкретному художньому тексті. Адже зрозуміло, що виокремлення кожної з них як автономного інструменту аналізу РО є виключно епістемологічним прийомом.

Література:

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература, 1972. – 469 с.
2. Бондаренко Я. О. Дискурсе акцентуированих мовних особистостей: комунікативно-когнітивний аспект (на матеріалі персонажного мовлення в сучасній американській художній прозі): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2002. – 19 с.
3. Воробйова О. П. Когнітивна поетика в Україні: напрями досліджень // Матеріали міжнародної наукової конференції “Актуальні проблеми романо-германської філології в Україні та Болонський процес”. – Чернівці: Рута. – 2004. – С. 37-38.
4. Мурадханян І. С. Концепція психологічного двійництва особистості в літературах Заходу XVIII – XIX століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
6. Степанов Ю. С. Вводная статья. В мире семиотики // Семиотика: Онтология / Сост. Ю. С. Степанов, Изд. 2-е. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 5-42.
7. Стилистика английского языка: учебник / А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко. – К.: Высшая школа, 1984. – 272 с.
8. Труханова Е. О. Идентичность и “Я” / Е. О. Труфанова // Вопросы философии. – 2008. – № 6. – С. 95-105.
9. Crisp P. Conceptual Metaphor and Its Expressions // Cognitive Poetics in Practice / Ed. By J. Gavins and G. Steen. – L. and NY.: Routledge, 2003. – P. 99-114.
10. Emmott C. “Split selves” in fiction and medical “life stories” // Cognitive Stylistics. Language and Cognition in Text Analysis / Ed. By E. Semino and J. Culperer. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publ. Co., 2002. – P. 153-182.
11. Gavins J. Too Much Blague? An Exploration of the Text Words of Donald Barthelme’s Snow White // Cognitive Poetics in Practice / Ed. by J. Gavis and G. Steen. – L. and and NY.: Routledge, 2003. – P. 129-144.
12. Semino E. A Cognitive Stylistic Approach to Mind Style in Narrative Fiction // Cognitive Stylistics Language and Cognition in Text Analysis / Ed. By E. Semino and J. Culperer. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publ. Co., 2002. – P. 95-122.
13. Stockwell P. Cognitive Poetics. An Introduction. – L. and NY.: Routledge, 2002. – 193 p.
14. Braine J. Room at the Top. – М.: Foreign Languages Publ. House, 1962. – 272 p.
15. Faulkner W. Carcassonne // Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. Навч. посібник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – С. 233-236.
16. Hemingway E. Cat in the Rain // Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. Навч. посібник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – С. 200-202.
17. Joyce J. Eveline // Джойс, Джеймс. Дублинці. Портрет художника в юності. – На англ. яз. – М.: “Прогрес”, 1982. – С. 63-67.